

KS. PIOTR PAWEŁ MANIURKA

TEOLOGICZNE TREŚCI ŚLĄSKICH RZEźB ŚW. ANNY SAMOTRZEĆ

Kult św. Anny w Kościele powszechnym, w tym również na Śląsku, rozwijał się stopniowo, a swoje apogeum osiągnął w okresie późnego gotyku, co odzwierciedlone zostało w licznych kompozycjach ikonograficznych. Szczególne potwierdzenie znalazło to w najczęściej spotykanej kompozycji rzeźbiarskiej w okresie gotyku - w przedstawieniach św. Anny Samotrzeć. Postacie Chrystusa i Maryi w wyobrażeniach św. Anny Samotrzeć nie są jedynie jej atrybutami, ale pokazują miejsce oraz znaczenie, jakie odegrała ona w zbawczym dziele Chrystusa i w dziejach Jego Matki. W większości wyobrażeń rzeźby te zostały wzbogacone o różnorodne, czasem i liczne w jednej rzeźbie, dodatkowe atrybuty. Oprócz teologicznych podstaw, kult św. Anny opierał się także na legendarnych przekazach apokryficznych.

Na Śląsku ślady początków kultu św. Anny spotykamy dopiero w końcu XIV w., a więc od włączenia przez papieża Sykstusa IV jej święta do kalendarza rzymskiego. Natomiast do rozpowszechnienia kultu doszło dopiero na przełomie XV i XVI wieku; tym należy tłumaczyć również fakt, iż z tego okresu pochodzi większość zachowanych zabytków.

Najstarsze rzeźbione wizerunki św. Anny zachowane na Śląsku reprezentują ukształtowany wcześniej na Zachodzie typ wyobrażeń. Święta ukazana jest jako zameźna niewiasta w towarzystwie swojej córki - Maryi oraz wnuka - Chrystusa¹.

W średniowieczu słowo "samotrzeć" oznaczało "we troje razem"². Liczba trzy w duchowym życiu większości kultur świata ma szczególną wymowę. Już wcześniej u Ojców Kościoła stała się tematem mistycznych

¹ O. Wimmer. *Kennzeichen und Attribute der Heiligen*. Innsbruck 1979 s. 13; por. też B. Kleinschmidt. *Die Heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*. Düsseldorf 1930 s. 219.

² Zob. E. Reinle, E. Witzleben. *Anna Selbdritt*. LM, szp. 248; D. Schmitz. *Die Anna Bilder in ihrer Beziehung zur unbefleckten Empfaengnis Maria*. "Der Katholik" 8: 1893 s. 14-37.

rozważań, co nie pozostało bez wpływu na sztukę kościelną³. W biblijnym znaczeniu liczba trzy oznacza doskonałość i świętość, jest odbiciem samej istoty Trójjedynego Boga, a także symbolizuje jedność rodziny⁴. W przedstawieniach św. Anny Samotrzeciej łączą się w jedno trzy pokolenia.

Przez genealogię macierzyństwa wszczepiona została św. Anna w tajemnicę Wcielenia Syna Bożego. Średniowieczne teksty liturgiczne i pozaliturgiczne wykazują, iż godność i znaczenie św. Anny polega przede wszystkim na daniu przez nią życia Maryi, z której narodził się Chrystus.

Wszystkie elementy rzeźb służą uwypukleniu roli, jaką odegrała św. Anna w dziele zbawienia, gdyż ostatecznie czci się ją ze względu na Chrystusa. O jej pośrednim udziale w przyjściu na świat Odkupiciela mówią m. in. liczne średniowieczne teksty liturgiczne, zwłaszcza formularze mszalne i teksty oficjum brewiarzowego. Przykładowo można wskazać na tekst formularza Mszału Wrocławskiego z drugiej połowy XIV w., który obecnie znajduje się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Nysie⁵.

Exulta satis filia Syon, / predica filia Iherusalem, / ecce rex veniet tibi, / Sanctus et salvator.

Powyższy tekst jest fragmentem opartym na proroctwie Zachariasza (9,9) o nadejściu Chrystusa adresowanym w formularzu do św. Anny.

Bardziej bezpośrednio ukazują tę prawdę niektóre hymny. Jeden z nich, pochodzący z XIII w. podkreśla szczególnie znaczenie "mater matris Domini":

Quo refertur memoriae / unum et totum gaudium, / Ex huius fructu, filiae / Sorti datum mortalium / Quo mater matris Domini / Tot terrenis in gloriam⁶.

Radość wielka dla pamięci / płynąca z faktu, iż / Owoc Matki Matki Pana / dany na chwałę dla ziemian.

Święta Anna zasługuje również na wyróżnienie ze względu na szczególną interwencję Boga w Niepokalanym Poczęciu i Narodzinach Zbawiciela. Już w XIV wieku znany był na Śląsku tekst, który interpretując etymologię słowa "Anna", mówi o świętej jako o "łasce"

³ W. Molsdorf. *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. Graz 1968 s. 228.

⁴ M. Lurker. *Wörterbuch biblischer Bilder und Symbole*. München 1973 s. 74.

⁵ Por. B.Z. Piechota. *Kult liturgiczny św. Anny na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*. "Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego" T. 2. Opole 1970 s. 112-129.

⁶ Tekst łaciński za: *Analecta hymnica medii aevi*. Red. G. M. Dreves, C. Blume, H. M. Bannister T. 2 s. 98.

Teksty brewiarzowe w śląskich rękopisach podkreślają przede wszystkim wielką godność św. Anny, wynikającą z tytułu pokrewieństwa przez Maryję z Jezusem Chrystusem. Wyrażają one szczególne błogosławieństwo i łaskę, jakiej dostąpiła św. Anna. Świadczą o tym choćby tak często powtarzane w oficjum słowa "Diffusa est gratia in labiis tuis"⁷.

Wielką rolę św. Anny w dziele odkupienia świata akcentuje pochodzący z XIII w. tekst, który mówi o tej, dzięki której grzeszny świat otrzymał w osobie Chrystusa zbawienie:

*Per Annam dux agreditur / De te, proles altissima, / Christus, qui regit populum, / cum supernis et infima. / Anna sancta concepisti / Piam matrem Jesu Christi / Per quam datum mundo tristi / Salus atque redemptio*⁸.

Przez Annę z Ciebie / wychodzi wódz potomek / najwyższy, Chrystus, / który rządzi ludem/ niebianami i podziemiem. / Święta Anno, poczęłaś / pobożną matkę Jezusa Chrystusa, / przez którego zostało dane smutnemu światu / zbawienie i odkupienie.

Przytoczone teksty, będące w użyciu również na Śląsku, nie wszystkie związane były bezpośrednio ze środowiskiem, w którym powstawały rzeźby, jednak miały one istotny wpływ na funkcję przedstawień św. Anny Samotrzej. Dzięki ówczesnym tekstom wiemy jaki sens był nadawany rzeźbom w okresie ich powstawania.

W przedstawieniach św. Anny Samotrzej, w których Chrystus przytula się nie do swojej matki, lecz do babki, widziano naukę głoszącą, że św. Anna dostąpiła szczególnej łaski w chwili poczęcia Najświętszej Maryi Panny oraz wyraz wdzięczności Chrystusa dla swojej babki, która okazała się godną tej łaski.

Omówione wyżej treści obrazują figury pochodzące ze Złotoryi i Strzelca k. Namysłowa. Rzeźba ze Złotoryi, przechowywana obecnie w kościele w Kościelniku, przedstawia małego Chrystusa na prawej ręce św. Anny, tulącego się do niej, rękami dotykającego jej twarzy. Podobnie przedstawił Chrystusa twórca rzeźby przechowywanej w kościele parafialnym w Strzelcach.

⁷ Omówienie śląskich rękopiśmiennych oficjów brewiarzowych i ich analizę przeprowadził B.Z. Piechota. *Kult liturgiczny św. Anny na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*. Lublin 1967 (mps) s. 66-104; praca częściowo opublikowana, zob. j.w. przyp. 5.

⁸ Por. *Analecta hymnica*. T. 14 s. 192.

Przedstawienia św. Anny Samotrzeć z terenu Śląska poparte wyżej omówionymi tekstami średniowiecznymi, potwierdzają przekonanie o wielkiej roli i godności Matki Bożej Rodzicielki, a także mówią o jej udziale w posłannictwie Chrystusa oraz interwencji Boga w jej macierzyństwo. Taka kumulacja znaczeń jest czytelna we wszystkich omawianych kompozycjach rzeźb św. Anny Samotrzeć.

1. Św. Anna tronem dla Chrystusa i Maryi

Św. Anna trzymająca na swoich rękach Maryję i Jezusa jest jak gdyby dla obojga tronem. Jako potomkini króla Dawida, patriarchów i proroków, stanowi kontynuację "Drzewa Jessego", którego ukoronowaniem jest Chrystus, zrodzony z Maryi, Niepokalanie Poczętej⁹

Wspomina o tym znany na Śląsku hymn brewiarzowy, gdzie mówi się o św. Annie jako potomkini królów i następczyni kapłanów, która "swoimi dziełami przyozdobiła potomka ze wspaniałego rodu Dawida": *Ex Abrahae progenie Pontificiumque genere, / Ex clara David linea, Produit haec sacra femina*¹⁰

Zachowana srebrna figurka św. Anny Samotrzeć z kościoła parafialnego w Ostropie, wyraża ideę drzewa (krzewu) Jessego, przy zastosowaniu symboli, które nie powtórzyły się w żadnej innej śląskiej rzeźbie. Krzew róży wkomponowany w środek przedstawienia scala w jedno wszystkie trzy pokolenia. Chrystus siedzący na lewej ręce św. Anny wraz z Maryją, która siedzi po przeciwnej stronie, trzymają w swoich rękach krzew róży, opierając go jednocześnie o piersi św. Anny.

Drzewo Jessego, pierwotne drzewo genealogiczne Chrystusa, to temat inspirowany słowami z Księgi Izajasza (Iz 11, 1): "I wyjdzie różdżka z korzenia Jessego, i kwiat z korzenia jego wyrośnie" Ewangelia św. Mateusza zawiera aluzję odnoszącą powyższy tekst do Chrystusa (Mt 2, 23). Uważa się, że odnośny motyw plastyczny, gdzie kwiatem z korzenia Jessego jest Chrystus, powstanie swe zawdzięcza opatowi Sergiuszowi, który miał polecić umieszcze-

⁹ Por. A. Watson. *The early Iconography of the Tree of Jesse*. London 1934 s. 3n. Autor wyróżnia m. in. Drzewo Jessego ze św. Anną i św. Joachimem oraz spotkanie przy Złotej Bramie; G. Schiller. *Die Immaculata Conceptio Mariae*. W: *Ikonographie der Christlichen Kunst*. Red. G. Schiller T 4. Gütersloh 1980 s. 161; Schmitz, s. 14-37.

¹⁰ Zob. B.Z. Piechota. *Kult liturgiczny św. Anny* s. 127.

nie go na jednym z witraży w opactwie w St. Denis¹¹. Kwiatem z korzenia Jessego jest Jezus, a Maryję - Dziewicę (Virgo), utożsamia się z różdżką (Virga).

Od XIV w. na szczycie drzewa genealogicznego znajduje się Dzieciątko Jezus z Maryją. Około połowy XV w. z ogromnej, sięgającej nieraz 56 osób liczby przodków Matki Bożej, "Drzewo Jessego" upraszcza się i przybiera formę najbardziej podkreślającą ideowy związek tego tematu z Niepokalanym Poczęciem. Pozostają w przedstawieniu jedynie postacie rodziców Matki Bożej. Drzewo zostaje zastąpione gałęzią, która wyrasta z piersi św. Anny i św. Joachima, tworząc kwiat, na którym stoi Niepokalana z Dzieciątkiem.

Na Śląsku taka wizja znana jest z malowideł ściennych z Tymowej, datowanych na pierwsze lata XVI wieku¹². Jakkolwiek twórca przedstawienia św. Anny Samotrzeć z Ostropy mógł być inspirowany takimi obrazami, to nawiązując generalnie do tematu "Drzewa Jessego", zawarł jeszcze dodatkowe treści, wzbogacając ideowo kompozycję. Nie tylko Maryja z Dzieciątkiem umieszczona została na samym szczycie genealogii, ale również matka Matki - św. Anna dostąpiła tego zaszczytu.

Zrozumiałe jest więc szczególne miejsce św. Anny w drzewie genealogicznym Chrystusa. Takie drzewo reprezentuje właśnie obiekt z Ostropy. Drzewo to kończy się różą symbolem czystości Niepokalanej wraz z Chrystusem. W przedstawieniu Chrystus jest nie tylko różą, o czym świadczą trzy róże w nimbie, ale także nowym Adamem, Maryja zaś Niepokalanie Poczęta z koroną na głowie - nową Ewą trzymającą w ręce owoc życia (jabłko), w przeciwieństwie do jabłka Ewy - owocu śmierci¹³.

2. Chrystus jako nowy Adam - Maryja jako nowa Ewa

Św. Paweł w swoich listach wskazał na paralelizm między Adamem, który usiłował "stać się" Bogiem, a Chrystusem, który nie zatrzymywał tej godności dla siebie (Flp 2, 6-11). Pierwszy Adam został uczyniony duszą żywą

¹¹ Sergiusz, opat z Saint-Denis, o tym czego dokonano pod jego zarządkiem, zob. W: *Myśliciele, kronikarze i artyści o sztuce. Od starożytności do 1500 r.* Wybrał i oprac. J. Białostocki. Warszawa 1978 s. 275.

¹² A. Karłowska-Kamzowa. *Śląsk. W: Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce.* Poznań 1984 s. 220.

¹³ G. Heinz-Mohr. *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst.* Düsseldorf 1981 s. 33-34.

- człowiekiem ziemskim, zmysłowym, ostatni "Adam" - duchem ożywiającym, gwarantującym przebóstwienie chrześcijanina (1 Kor 15, 45-49).

Podobieństwo między Ewą i Maryją widzieli już teologowie w II wieku. Pierwszym, który zwrócił uwagę na paralelizm Ewy i Maryi był św. Justyn (+165). W "Dialogu z Tryfonem" wyraził pogląd, iż przez zgodę na słowo zwiastowania Archaniola Gabriela, będące wyrazem wierności i posłuszeństwa wobec Boga, Maryja stała się przyczyną zbawienia w przeciwieństwie do Ewy, która przez zgodę na słowo kusiciela sprowadziła śmierć na cały rodzaj ludzki¹⁴. Podobieństwo między Ewą i Maryją podkreślano także w średniowieczu¹⁵

Paralelizm Maryja - Ewa oraz Chrystus - Adam był głęboko zakorzeniony również w sztuce gotyku. Postacie Chrystusa i Maryi eksponowane przez św. Annę na prawej i lewej ręce w rzeźbie z Góry Św. Anny nie stanowią tylko i wyłącznie jej atrybutu. Twórca w swojej rzeźbiarskiej kompozycji zawarł bardzo głęboką myśl teologiczną. Maryja jako druga Ewa podaje Chrystusowi, jako drugiemu Adamowi, jabłko, a w drugiej ręce jakby dla podkreślenia, iż jest drugą Ewą, trzyma oparte na kolanie drugie jabłko¹⁶. W sztuce średniowiecza znane są takie przedstawienia Maryi z dwoma jabłkami¹⁷. Już w V wieku nazywa się Chrystusa "Owocem Niepokalanie Poczętej i Jabłkiem z drzewa krzyżowego"¹⁸. Jest On tym potomkiem niewiasty, który na drzewie krzyża zdeptał głowę szatana, stając się nowym Adamem. Jak bowiem Adam był ojcem upadłej ludzkości, tak Chrystus jest ojcem odkupionej ludzkości. Maryja zaś, Jego matka, jest nową Ewą - "Śmierć przez Ewę, a życie przez Maryję"¹⁹

Hymn powstały około 1130/1140 r. w klasztorze benedyktyńskim w Melk a znany jeszcze w późnym średniowieczu, mówi o drugiej kobiecie, która dała nam życie:

¹⁴ L. Kueppers. *Zur Geschichte der Mariendarstellung in der bildenen Kunst. W: Marienbild in Rheinland und Westfalen. 14. Juni bis 22. September 1968. Katalog.* Essen 1968 s. 45; E. Florkowski. *Matka Boża w nauce Ojców Kościoła.* W: *Gratia Plena. Studia teologiczne o Bogurodzicy.* Red. B. Przybylski. Poznań 1965 s. 60.

¹⁵ E. Guldán. *Eva una Maria. Eine Antithese als Bildmotiv.* Graz-Köln 1966.

¹⁶ Tamże s. 108-117; H. Os. *Apfel.* LCI T 1. szp. 123-124; H. Detzel. *Apfel, Christliche Ikonographie.* Freiburg 1894 s. 34; Wimmer, s. 13.

¹⁷ Por. E Grimme. *Deutsche Madonnen.* Köln 1976 s. 16, 136; P. Bloch. *Kölner Madonnen.* Muenchengladbach 1970 s. 11.

¹⁸ H. Os, szp. 123.

¹⁹ Por. św. Ireneusz. *Przeciw herezjom.* Księga 5: *Ewa i Maryja.* W: *Liturgia Godzin.* T. 1. Poznań 1982 s. 219-220; A. Jankowski, K. Romaniuk, L. Stachowiak. *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu.* Poznań 1975 s. 760-761.

Eva braht uns zwiscen tot: / der eine ie noch richsenot, / du bist daz ander wib, / diu uns brahte den lib / der tiufel geriet daz mort²⁰.

Ewa sprowadziła na nas śmierć / dlatego wielu z nas znalazło się w niebezpieczeństwie, / Ty jesteś nową kobietą, / która przyniosła nam miłość i pokonała szatana.

Przedstawienie św. Anny Samotrzeć znajdujące się w kościele parafialnym w Piekarach przedstawia siedzącą statycznie na tronie babkę Annę, która na prawej ręce trzyma Chrystusa. Obok po prawej stronie stoi Maryja, która lewą ręką podaje Jezusowi jabłko, prawą zaś podtrzymuje leżący na kolanach talerz pełen jabłek. Siedzący majestatycznie Chrystus przyjmuje lewą ręką jabłko "nowej Ewy", natomiast prawą nogą depta jabłka znajdujące się na talerzu. Przejęcie jabłka z ręki do ręki, jak i gest deptania, twórca figury zakomponował na osi w centrum przedstawienia, chcąc podkreślić ważność tematu. W ten sposób św. Anna wraz z pozostałymi postaciami przekazuje za pomocą symboli głębokie treści teologiczne.

Chrystus, nowy Adam, potomek niewiasty Maryi - nowej Ewy, przyjmuje z jej rąk jabłko symbolizujące antytezę nieposłuszeństwa i upadek prarodziców. Scena podania jabłka przez Ewę Nowego Testamentu - Maryję, jest przeciwieństwem sceny z raju, gdzie biblijna Ewa dała jabłko grzechu Adamowi²¹. Nowe życie łaski, jakie daje nowy Adam, jest konsekwencją wynikającą z przyjęcia owocu symbolizującego "posłuszeństwo aż do śmierci i to śmierci krzyżowej" (Flp 2, 8). Chrystus zwycięzca zła ma moc zdeptania i zniszczenia wszystkiego co złe i grzeszne. Pełen talerz jabłek może w przedstawieniu symbolizować sumę codziennych ludzkich nieprawości, nieposłuszeństw i odejść od prawdy. Zatraskana św. Anna prezentując te treści odgrywa w rzeźbie rolę osoby nauczającej.

W przedstawieniu św. Anny Samotrzeć z Wilkowa stojąca po prawej stronie św. Anny Maryja podaje siedzącemu na kolanie babki Chrystusowi owoc gruszy. Ten nachylony z wyciągniętymi rękami przyjmuje go w swoje ręce. Wzrok Maryi jak i św. Anny skierowany jest przed siebie, na widza, tylko Chrystus patrzy na podawaną mu gruszkę. W języku greckim i łacińskim "owoc

²⁰ *Deutsche Mariendichtung* s. 16, 325.

²¹ Por. św. Jan Złotousty. *Ewa-Maryja*. W: *Teksty o Matce Bożej*. Red. S. C. Napiórkowski Niepokalanów 1981 s. 80; C. Voss. *Die neue Eva*. W: *Maria heute ehren*. Red. W. Beinert Freiburg 1977 s. 110-115.

drzewa" dotyczy nie tylko jabłka, ale także innych owoców, między innymi gruszki czy owocu granatu²².

Tronująca św. Anna Samotrzeć z Góry Śląskiej trzyma na lewym kolanie siedzącego Chrystusa a dziewczęca postać Maryi stoi obok. Na jej prawej dłoni leży jabłko. Rękę ma nieco wyciągniętą w kierunku Dzieciątka. Chrystus unosząc rękę "chce" przejąć jabłko z dłoni swej matki - nowej Ewy.

Podobnie ten moment wyeksponował twórca rzeźby św. Anny Samotrzeć z Karchowic, gdzie św. Anna stojąc trzyma na swoich rękach małe postacie Chrystusa i Maryi. Nie są one tylko atrybutem dla św. Anny, ale "niosą" ze sobą wyobrażenie Maryi jako nowej Ewy a Chrystusa jako nowego Adama. Twórcy rzeźb z Góry Śląskiej i Karchowic uchwycili w przedstawieniach moment, w którym Chrystus jabłka jeszcze nie przejął, ale gest wyciągniętych doń rąk wskazuje, iż zdecydował się go przejąć, bo jest posłuszny woli Ojca (por. Flp 2, 8).

3. Chrystus jako winny owoc - Maryja jako winna latorośl

Z okresu średniowiecza pochodzą również przedstawienia, w których wyobrażano sobie Madonnę jako winną latorośl²³, na której "wyrósł" Chrystus jako winne grono. Powoływano się na motywy biblijne ze Starego Testamentu²⁴. Również w liturgii Kościoła Zachodniego wychwalano Maryję jako winną latorośl. Średniowieczny tekst nieznanego autora wychwala Maryję słowami:

*Czcząc naszą pełną chwały Panią, / Czyta i śpiewa z radością
Kościół: / Winna latorośl wypuściła pędy o woni człowieka²⁵*

Na podstawie tekstów biblijnych w średniowieczu powstawały kazania o "Maryi jako winnej latorośli" Pisali o niej m. in. Piotr Cellensis²⁶, opat benedyktyński z Cella k. Troyes (+1187), opat cysterski Adam Peyseigne

²² D. Forstner. *Die Welt der Symbole*. Innsbruck-München-Wien 1961 s. 211.

²³ A. Thomas. *Maria die Weinrebe*. Trier 1970 s. 30-55; Tenże. *Die Weinrebenmadonna*. W: *Die Gottesmutter. Marienbild in Rheinland und in Westfalen*. Red. L. Kueppers. T. 1. Recklinghausen 1974 s. 185-195.

²⁴ Zob. Rdz 49, 11; Iz 11, 1; Syr 24, 17.

²⁵ A. Thomas. *Die Weinrebenmadonna* s. 190. Tłum. własne.

²⁶ Sermo 6. *In adventu Domini*. PL 202, szp. 650.

(+1203)²⁷ oraz nieznaną kaznodzieją z Alzacji z XIV w. który jedno ze swoich kazań zakończył słowami:

*Nu bittent die edel winrebe Maria, daz uns der rote win, der um ired sunes flos und gepresset war an dem heiligen Krucze alle unser misstat abe weschen muesse*²⁸.

Proś za nami drzewo winne, Maryjo, aby czerwone wino, które płynie ze źródła tłoczni, uwolniło nas przez Krzyż ze wszystkich nieprawości.

Teksty, które wywierały ogromny wpływ na duchowość i wyobrażnię średniowiecza nie pozostały bez echa w twórczości plastycznej tego czasu. Figura z retabulum ołtarzowego z Mirocina Średniego, znajdująca się obecnie w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu, jest jedynym na Śląsku przykładem rzeźby, gdzie Chrystus z ręki Maryi przyjmuje kiść winnego grona. Średniowieczni twórcy do wyobrażenia Maryi jako winnej latorośli, a Chrystusa jako winnego owocu, włączyli również matkę Maryi - św. Annę²⁹ Dzieciątka przyjmujące owoc winnego grona - symbol przyszłej ofiary Chrystusa, to eucharystyczne "wino", które staje się źródłem łaski.

Należy przypuszczać, iż twórcy trzech rzeźb śląskich św. Anny Samotrzeć z Baldwinowic, Wojciechowa i Łagania, gdzie pojawia się obok jabłka owoc winnego grona, zawarli wyżej wymienione treści w swoich wyobrażeniach.

Rzeźby z kościoła z Baldwinowic i Wojciechowa kompozycyjnie i ideowo są bardzo do siebie podobne. Dziewczęca postać Madonny, stojąca po prawej stronie św. Anny, podaje siedzącemu na jej kolanach Chrystusowi talerz z jabłkami i winogronami. Maryja - nowa Ewa, pochodząca genealogicznie poprzez św. Annę z pnia Jessego, jak winna latorośl, podaje Chrystusowi - nowemu Adamowi talerz z owocami. Winny owoc - Chrystus, zrodzony z winnej latorośli - Maryi, by stać się źródłem łaski w Eucharystii zgodził się wpierw - jak mówi św. Jan Damasceński - na "wytłoczenie w tłoczni"³⁰.

Moment przejścia talerza przez Chrystusa jest symbolem wyrażającym jego akceptację stania się nowym Adamem i jest zgodą na krwawą ofiarę na

²⁷ Sermo 1. *In annunciatione B. Virg.* PL 211, szp. 706.

²⁸ Cyt. za: "Zeitschrift für Sprache, Literatur und Volkskunde des Elsasses und Oberrheins" 2: 1875 s. 106.

²⁹ A. Thomas. *Weinbau, Weinernte.* LCI T. 4 szp. 484-486.

³⁰ Tenże. *Die Weinrebenmadonna* s. 189.

krzyżu. Dzięki "matce matki Pana" zrodzony został owoc życia, który przyniósł światu zbawienie, także poprzez nową Ewę - Maryję.

4. Chrystus - Pantocrator, Maryja - Ecclesia orans

Jednym z ciekawszych obiektów św. Anny Samotrzeciej, jest rzeźba znajdująca się w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu. Przedstawia ona siedzącą św. Annę na tronie. Na prawej jej ręce siedzi Chrystus, a obok po lewej stronie stoi Maryja. Wyjątkowo w tej grupie przedstawień, Chrystus występuje jako młodzieniec, ubrany w tunikę. We wszystkich pozostałych figurach przedstawiony jest jako nagie dzieciątko.

Lewą ręką trzyma Chrystus otwartą księgę, którą opiera o swoje lewe kolano. Prawą rękę ma podniesioną na wysokość piersi. Twarz skierowana wprost przed siebie. Podobnie Maryja w tej rzeźbie reprezentuje inny typ Madonny niż w pozostałych figurach św. Anny Samotrzeciej. Mimo dziewczęcego wieku, twarz ma rysy osoby dojrzałej. Korona zdobi jej głowę, a ręce ma złożone do modlitwy.

Siedzący Chrystus z wyeksponowaną księgą i podniesioną ręką, wyobrażeniem swoim nawiązuje do sztuki antycznej i wczesnochrześcijańskiej³¹. Już w czasach asyryjskich i egipskich znano wyobrażenia tronującego władcy³². Podobnie przedstawiano w czasach rzymskich cesarza, np. na monetach. W sztuce wczesnochrześcijańskiej w roli władcy pojawił się Chrystus zasiadający na tronie, jako Pan i Nauczyciel, zwany Pantokratozem, m. in. na sarkofagu św. Ambrożego czy na mozaice absydy kościoła św. Pudencjany. Atrybutem tronującego Chrystusa jest księga w jego lewej ręce lub zwój, jak np. na sarkofagu Juniusa Bassusa³³. Otwarta lub zamknięta księga zawsze w takich przedstawieniach oznaczała Pismo Święte (Naukę Bożą), a podniesiona prawa ręka z otwartą dłonią, jest gestem panującego. Chrystus z księgą i podniesioną ręką, ubrany w tunikę, znany jest również w sztuce średniowiecznej. Znajdująca się w Schnuetgen - Museum w Kolonii, rzeźba pochodząca z ok. 1260 r., jest tego przykładem³⁴.

Tronujący Chrystus jest w ten sposób przedstawiony również w późnym gotyku - czego przykładem może być omawiana rzeźba św. Anny Samotrzeciej.

³¹ M. Simon. *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*. Warszawa 1979 s. 328-356.

³² W. Nyssen. *Irdisch hab'ich dich gewolt*. Trier 1982 s. 156-167.

³³ G. Schiller. *Ikongraphie der Christlichen Kunst*. T. 3. Gütersloh 1986 s. 323.

³⁴ U. Bergmann. *Die Holzskulpturen des Mittelalters*. Köln 1989 s. 182-185.

Kompozycja wyraża wszechmoc wywyższonego Boga, którego Królestwo nie jest z tego świata (J 18, 36). Będąc potomkiem króla Dawida, Chrystus przejął w posiadanie jego królestwo, które nie będzie miało końca (Łk 1, 32-33) i w którym będą panowały pokój i zgoda.

Pod wpływem kluniackiej reformy chrześcijanie średniowiecza zostali wezwani do moralnej odnowy³⁵. W tym też czasie Chrystus wyobrażany jest jako wszechpanujący na tronie świata Pan nieba i ziemi. Potrzebująca pomocy i wsparcia upadła ludzkość widziała pocieszycielkę w Maryi. Królowa nieba a jednocześnie Matka miłosierdzia, ogarniając człowieka swoją macierzyńską miłością, wstawiała się jako orantka - wspomóżycielka upadłego ludu³⁶.

W omawianej rzeźbie z Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu Maryja jest tą właśnie orantką. Królowa nieba z rękami złożonymi do modlitwy, zwraca się do Pana Wszechmogącego i Wszechpanującego modląc się i wstawiając za upadłą ludzkością.

W wyobrażeniu św. Anny Samotrzeć, znajdującym się w kościele w Przedwojowie, Maryja występuje ponadto jako królowa nieba i ziemi. Stojąca św. Anna trzyma na ręce Chrystusa. Obok niej stoi Maryja trzymająca w lewej ręce księgę. Wzrokiem obejmuje zawarty w księdze tekst. Maryja ma prawą rękę nieco wysuniętą do przodu. Otwór znajdujący się pomiędzy palcami i kciukiem Maryi najprawdopodobniej wskazuje, że berło symbol władzy królewskiej, które obecnie trzyma św. Anna, pierwotnie znajdowało się w prawej ręce Maryi.

Chrystus, którego eksponuje na ręce św. Anna, w odróżnieniu od rzeźby wrocławskiej, w lewej ręce trzyma kulę symbolizującą świat³⁷. Prawą rękę ma podniesioną z wyprostowanym drugim i trzecim palcem. Taki gest w sztuce wczesnochrześcijańskiej określał osobę, która ma moc przemawiania i nauczania. Kiedy ten gest został odczytany jako gest błogosławieństwa, trudno dziś ustalić³⁸. Dla wymowy obrazu nie jest to tak istotne. Zarówno Słowo jak i Błogosławieństwo tronującego Chrystusa, jako wyraz siły umacniającej i odradzającej są identyczne. Ważne jest pełne uznanie przez świat wywyższonego Chrystusa.

³⁵ M. Daniluk. *Chuny*. EK 3 szp. 514-517.

³⁶ H. U. M. Schmidt. *Die vergessene Bildsprache Christlicher Kunst*. München 1981 s. 197, 204.

³⁷ W. Molsdorf. *Sinnbilder der Thronenden Christus*. W: *Christliche Symbolik der Mittelalterlichen Kunst*. Graz 1968 s. 104-105.

³⁸ G. Schiller. *Ikono-graphie*. T. 3 s. 223-224.

Św. Anna Samotrzeć
Góra św. Anny, koniec XV w.

Maryja, jako Królowa nieba oraz "Regina nostri orbis", występuje w wyobrażeniu św. Anny Samotrzeć z Nysy. Już w XI w. pojawiają się pierwsze przedstawienia, gdzie nie tylko Chrystus, ale również i Maryja posiada symbole władzy³⁹. W rzeźbie z Nysy - złota kula oraz korona na głowie przemawiają za kontynuacją tej tradycji na Śląsku. Siedzący na drugim ramieniu św. Anny Chrystus, podniesioną ręką z wyprostowanymi palcami wskazuje na eksponowaną przez Maryję złotą kulę. Zgodnie z wcześniej omówioną symboliką, podniesiona ręka może tu oznaczać zarówno gest nauczania jak i błogosławieństwa.

W rzeźbach pochodzących z Brzegu, Kępnicy i Kraskowa Maryja z koroną na głowie, królowa nieba i świata, wskazuje rękami na Zbawiciela świata, który trzyma w ręce kulę ziemską. Identyczne treści - Chrystus Wszechpanujący a Maryja Wspomożycielka - zawiera w sobie przedstawienie św. Anny Samotrzeć z Knuruwa.

5. Maryja jako Matka zawierzenia Słowu Bożemu

Żaden z tekstów apokryficznych nie mówi o tym, że św. Anna uczyła swoją córkę czytać lub pisać. Ten typ scen pojawia się w okresie wczesnego chrześcijaństwa jako jeden z motywów z cyklu przedstawień życia Maryi. Sceny "nauczania przez św. Annę Maryi" zaczęły pojawiać się w okresie wypraw krzyżowych na półwyspie Apenińskim i Iberyjskim. Geneza przedstawienia sięgała kompozycji ukazujących "pierwsze kroki Maryi", dla których natchnieniem były "pierwsze kroki Jezusa"⁴⁰. Sposób wielu przedstawień określamy jako "nauczanie Maryi przez św. Annę" znaczną część stanowią te, w których postacią nauczającą z książką w ręku jest św. Anna.

Św. Ambroży (ok. 339-397) uważał, że Maryi został przekazany w dzieciństwie tekst prorocstwa Izajasza (Iz 7, 14): *Oto Panna pocznie i porodzi Syna / i nazwie Go imieniem Emmanuel*⁴¹. Treścią pouczenia była więc wiadomość, iż Maryja będzie matką oczekiwanego Zbawiciela. Św. Anna zaś jest tą, która wyjaśnia te miejsca z Pisma Świętego, które mówią o Mesjaszu i Jego matce. Członkowie popularnych w średniowieczu bractw św. Anny dowiadywali się ze swoich modlitewników, że św. Anna "widząc z objawienia

³⁹ Goldan, s. 111.

⁴⁰ J. Lafontaine - Dosogne. *L'Iconographie de l'enfance de la Vierge eu Occident*. Bruxelles 1966 s. 107.

⁴¹ św. Ambroży. *Wykład Ewangelii według św. Łukasza*. Seria: *Pisma starochrześcijańskich pisarzy*. T. 16. Warszawa 1977 s. 56.

anielskiego i z prorocत्व jaka to panna być miała (...) bez wątpienia takie jej wychowanie dawała, jakie do tak wielkiej tajemnicy przejranej pannie być rozumiała"⁴².

Św. Anna przygotowywała swoją córkę do wypełnienia zbawczego planu Boga. Przekazała Maryi wiedzę zaczerpniętą z "prorocत्वa", to jest księgi Starego Testamentu oraz z "objawienia anielskiego" W Protoewangelii Jakuba czytamy:... *a potomstwo twoje będzie przepowiadane po całej ziemi*⁴³

W trzech zachowanych na Śląsku wyobrażeniach św. Anny Samotrzeciej z Raszowa, Rzęsin i Wrocławia - św. Anna jest "pomostem" Starego i Nowego Przymierza⁴⁴. W przedstawieniach tych św. Anna wraz z Maryją siedzi na tronie. Pomiędzy nimi w środku znajduje się Chrystus. We wszystkich trzech rzeźbach św. Anna trzyma na ręce otwartą księgę, natomiast Maryja ma na głowie koronę. W przedstawieniu z Rzęsin Maryja trzyma w ręce jabłko, a w wyobrażeniu z Raszowa jabłko znajduje się w rękach Chrystusa. Św. Anna jest tu postacią "kończącą" Stary Testament, która mądrość Boga zawartą w Księdze przekazuje Maryi, by ona wraz z Chrystusem rozpoczęła Nowe Przymierze. Wyrazem tego jest przedstawienie Maryi jako Ewy Nowego Przymierza z jabłkiem w ręce w figurze z Rzęsin oraz Chrystusa - Nowego Adama w rzeźbie z Raszowa.

Pobożność ludowa widziała w św. Annie tę, od której zaczęło się dzieło zbawienia ludzi. W modlitwie Wacława, pochodzącej z XV w. czytamy: *Błogosławiona ziemia Anna święta, / która zbawieniu początek dała*⁴⁵

W analizowanych przedstawieniach Maryja występuje nie jako dziecko słuchające pouczeń czy wyjaśnień, ale jako osoba dojrzała, świadoma swej roli jaką ma odegrać w planach Bożych. W wyobrażeniach, gdzie Chrystus z Maryją siedzą na rękach lub kolanach św. Anny, książkę przejęła w swoje ręce Maryja. Stała się przez to postacią ważniejszą niż jej matka. Ludzie w pieśniach w XV/XVI w. śpiewali, że od dawna Maryja prosiła Boga, żeby wypełnił

⁴² *Bractwo św. Anny Samotrzeciej, to jest ustawy, artykuły, porządki, nauki, nabożeństwa*. Kraków 1617 s. 65.

⁴³ Por. *Apokryfy Nowego Testamentu*. T. 1: *Ewangelie apokryficzne*, cz. 1. Red. M. Starowieyskiego. Lublin 1980 s. 185.

⁴⁴ W. Greisenegger. *Ecclesia*. LCI T. 1 szp. 562. Personifikacją Starego Testamentu była kobieta z otwartą księgą na kolanach, np. rzeźba z atrium katedry w Chartes. Por. *Maryja Matka Chrystusa* s. 100-102.

⁴⁵ Cyt. za: L. Malinowski. *Modlitwy Wacława. Zabytek języka polskiego z XV w.* Kraków 1875 s. 61.

obietnicę i zesłał ludzkości Zbawiciela. Marzyła o tym, aby mogła służyć nieznannej Matce Boga⁴⁶. Nie przypuszczała, iż jej przypadnie ta rola, bowiem:

Tak była ugruntowana / w poznaniu samej siebie / i w prawdziwej pokorze, / że tak wielkich rzeczy / ani żądała, ani znała do siebie, / ani się ich godną być rozumiała⁴⁷

Trzymana przez Maryję księga w rzeźbie św. Anny Samotrzeć z Sobótki - jest symbolem zgody na wypełnienie przez nią prorocत्व dotyczących niewiasty, z której przyjdzie Zbawiciel świata. Albowiem w wiecznym planie zbawienia, Bóg nie posłużył się Maryją jako biernym narzędziem, ale oczekiwał jej współpracy i przyzwolenia (KK 56). Trzymana w jej rękach księga Starego Przymierza jest tego wyrazem. W rzeźbie ponadto, Maryja chcąc zaznaczyć spełnienie swojej misji, prawą ręką wskazuje na siedzącego na drugim ramieniu św. Anny Chrystusa. Twórca rzeźbiąc go nieco większego od swojej matki, nie pomniejszył jej roli, lecz zaznaczył tym prostym rzeźbiarskim sposobem chrystologiczny akcent omawianej rzeźby. Podobnie przedstawiony jest Chrystus w rzeźbie z Góry Św. Anny.

6. Święta Anna jako obraz związków rodzinnych

Pod koniec średniowiecza przedstawienia św. Anny Samotrzeć przybierały postać związków rodzinnych. Wraz z rozwojem jej kultu rzesze wiernych dopatrywały się szerokiego związku św. Anny z ich własnym życiem. Dlatego kult ten głęboko wniknął w życie ludu. Od najdawniejszych czasów, a potem szczególnie w drugiej połowie XV w. św. Anna, babka Jezusa i matka Maryi, była czczona jako opiekunka rodzin. W życiu wierzących odgrywała ona wyjątkową rolę - w codziennym życiu człowieka, w jego życiu rodzinnym, zawodowym, a ponadto w perspektywie życia wiecznego.

Praktycznie wszystkie rzeźby św. Anny Samotrzeć z terenu Śląska zarówno te, które niosą ze sobą treści ideowe, jak i te bez szczególnych znaczeń i symboli, podkreślają zawsze poczucie więzi rodzinnej z babką, której rola w śląskiej rodzinie od wieków była szczególnie ważna⁴⁸. Dwa przedstawienia św. Anny Samotrzej z kościoła w Gryżowie i z kościoła pielgrzymkowego w

⁴⁶ M. Bobowski. *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI w.* Kraków 1893 s. 298.

⁴⁷ Cyt. za: *Maryja Matka Chrystusa* s. 138.

⁴⁸ *Homilia papieża Jana Pawła II na Górze Świętej Anny.* "Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej" 38: 1983 s. 267-272.

Oleśnie można odczytać jako wyobrażenia związków rodzinnych. W obu przedstawieniach babka siedzi na tronie. Rękami czule obejmuje z boku stojącą córkę Maryję i (siedzącego na jej kolanach w rzeźbie z Olesna, a stojącego w figurze z Gryżowa), wnuka Chrystusa. Kontakt uczuciowy pomiędzy Maryją a Chrystusem wyrażony jest w geście podania sobie rąk. W rzeźbie z Gryżowa babka św. Anna jest młodsza i uśmiechnięta. Jest zadowolona z faktu, że jest babką Chrystusa, że może Go mieć blisko siebie. Nieco inny jest wyraz twarzy św. Anny w figurze z Olesna. Przedstawiona jest tutaj jako kobieta w podeszłym wieku. Jej twarz jest poważna, zatroskana - jak twarz każdej babki - o przyszłe losy córki i wnuka. Św. Anna jest tu ucieleśnieniem majestatu rodziny, jako doskonałej kobiety, z macierzyńską troską obejmującą ramieniem swoją córkę i wnuka.

Gotyckie rzeźby św. Anny Samotrzeć z terenu Śląska, poparte tekstami średniowiecznymi, zawierają w sobie różnorodne, często specyficzne a nawet wyjątkowe treści teologiczne. Ukazują wielką rolę i godność św. Anny - Matki Bożej Rodzicielki, mówią o jej udziale w posłannictwie Chrystusa, a także o interwencji Boga w jej macierzyństwo. Św. Anna eksponując postacie Chrystusa i Maryi odgrywa w tym trójosobowym wyobrażeniu rolę osoby nauczającej poprzez idee wyobrażone nie tylko za pomocą atrybutów-znaków, ale także poprzez symbolikę zawartych w nich treści. Wykazują ponadto, że św. Anna jest nie tylko łączniczką pokoleń, ale poprzez jej miejsce w genealogii Chrystusa, jest łączniczką Starego i Nowego Przymierza.